

ЮРІЙ РАДЧЕНКО

«ЙОГО ЧОБОТИ ТА ЕСЕСІВСЬКА ФОРМА БУЛИ ЗАБРИЗКАНІ КРОВ'Ю...»: ТАЄМНА ПОЛЬОВА ПОЛІЦІЯ, ПОЛІЦІЯ БЕЗПЕКИ ТА СД, ДОПОМІЖНА ПОЛІЦІЯ У ТЕРОРІ ЩОДО ЄВРЕЇВ ХАРКОВА (1941–1943 рр.)

Вступ

Дослідник Рауль Гільберг у своїй новаторській праці про знищення нацистами та колаборантами євреїв Європи в роки Другої світової війни ввів поняття «машини» для опису нацистської адміністрації, яка провадила в життя «остаточне розв'язання єврейського питання» на захоплених Вермахтом територіях. Гільберг дійшов висновку, що ключовою фігурою у нацистському окупаційному апараті став бюрократ середнього рангу, який добре орієнтувався на ввіреній йому території, не гірше за вищого посадовця. За словами дослідника, берлінські бюрократи та місцеві керівники в Україні «демонстрували разючу здатність визначати напрямки діяльності в умовах відсутності директив, узгодженість дій без керівних указівок, фундаментальне розуміння завдання навіть без докладного спілкування»¹. Ми поділяємо думку ізраїльського дослідника Голокосту Дана Міхмана про те, що в середині – наприкінці літа 1941 р. вище керівництво Третього райху видало усну директиву айнзацгрупам про перехід від убивства єврейських цивільних чоловіків та військовополонених-євреїв до тотального знищення єврейського населення на території окупованого

¹ Hilberg R. The Destruction of the European Jews. – New York, London, 1985. – P. 263, 266.

нацистами СРСР². За цих умов слід пам'ятати про існування, за висловом Яна Гросса, «особистої ініціативи виконавців»³. Тобто кожен езекутор (від великого нацистського чиновника до рядового колаборанта) тією або тією мірою приймав рішення про те, брати чи не брати участь у вбивствах євреїв. Сучасні дослідження довели, що відмова від участі у розстрілах із боку співробітників айнзацгруп не несла за собою жодної кари⁴. Питання про те, чи мали змогу відмовитися від участі у знищенні євреїв, скажімо, колишні військовополонені, яких нацисти звільнили з таборів за умови, що ті погодяться служити у частинах допоміжної поліції або інших колаборантських структурах, потребує, безумовно, окремого дослідження. Але немає сумнівів, що поліцейські (на відміну від їхніх жертв) мали більше ініціативи та можливості будувати різні стратегії своєї поведінки в умовах окупаційного режиму.

Питання знищення євреїв Харкова в роки Другої світової війни стало предметом багатьох історичних досліджень. Учені концентрували свою увагу на діяльності айнзацгруп та дуже рідко – місцевих колаборантів⁵. Роль у Голокості органів таємної польової поліції

² Михман Д. «Окончательное решение еврейского вопроса»: возникновение и реализация этой идеи. Состояние вопроса на данный момент и его влияние на другие вопросы в исследовании Катастрофы // *Его же*. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, подходы и фундаментальные вопросы. – Днепропетровск, 2005. – С. 125.

³ Gross J.T. *Zlote zniwa*. Rzecz o tym, co sie dzialo na obrzezach zaglady Zydow. – Krakow, 2011. – S. 111.

⁴ Круглов А. О количестве евреев, уничтоженных эйнзацгруппами в 1941–1943 гг. // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1. – С. 48.

⁵ Див., напр.: Круглов А. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. – Х.: Тарбут Лаам, 2005. – 376 с.; Круглов А. О количестве евреев, уничтоженных эйнзацгруппами в 1941–1943 гг. // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1. – С. 39–64; Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). – Днепропетровск: Ткума, 2007. – 815 с.; Бриман С. Уничтожение еврейского населения Харькова в годы немецко-фашистской оккупации (1941–1942 гг.) // *Война и город*. – Х., 1993. – С. 36–41; Pohl D. *The Murder of Ukrainian's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine // The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization*. – Bloomington: Indiana University Press, 2008 (далі – *The Shoah in Ukraine*). – P. 218–242; *Скоробогатов А.В.* Харків у роки німецької окупації (1941–1943). – Х.: Прапор, 2004. –

(нім. *Geheime Feldspolizei* – GFP, ГФП), поліції безпеки та СД, а також допоміжної поліції, які часто-густо перетиналися у своїй діяльності в окупованому Харкові, вивчалася фрагментарно, в основному в публіцистичних працях⁶. За наявності цікавих досліджень про вищі командні кадри ГФП⁷ і участь у «війні на знищення» гестапо⁸, досить повних біографій вищих керівників різних органів СС⁹, досі мало досліджено склад місцевих органів поліції безпеки та СД і ГФП на середньому та нижньому, а частіше й на вищому рівнях. Нез'ясованою є роль ОУН у створенні допоміжної поліції у Харкові та масштаб залученості цієї структури у Голокост. Без відповіді лишається питання про джерела вербування і масштаб залучення «місцевих» кадрів (українців, росіян, фольксдойчів) органів ГФП, поліції безпеки та СД до антиєврейських каральних акцій.

Метою цієї статті є:

- 1) вивчити структуру та особовий склад органів ГФП, поліції безпеки та СД і частини допоміжної поліції, яка була інтегрована до двох вищезгаданих організацій;
- 2) прослідкувати їхню роль у Голокості на території Харкова;
- 3) змалювати колективний портрет місцевих учасників антиєврейських акцій;
- 4) продемонструвати взаємодію ГФП, поліції безпеки та СД у Харкові;
- 5) дослідити мотивації місцевих виконавців Голокосту в Харкові.

Джерелами дослідження стали матеріали архівних судово-слідчих справ колишнього «українського коменданта» харківської в'язниці

368 с.; *Angrick A.* Das Beispiel Charkow. Massenmord unter deutsche Besatzung // *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte.* – Munich: Verlag C.H. Beck, 2005. – S. 117–124.

⁶ *Сагалов З.* Прелюдія к Нюрнбергу. Повесть, основанная на документах. – Х.: Прапор, 1990. – 110 с.

⁷ *Brown P.* The Senior Leadership of the Geheime Feldpolizei, 1939–1945 // *Holocaust and Genocide Studies.* – 2003. – V. 17, N. 2. – P. 278–304.

⁸ *Die Gestapo: Mythos und Realität / Hrsg. K.-M. Mallmann, P. Gerhard.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1995. – 581 s.

⁹ *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien / Hrsg. K.-M. Mallmann, P. Gerhard.* – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004. – 278 s.

СД Петра Сіренка¹⁰, командира харківського батальйону СД Олександра Посевіна¹¹, співробітника харківської ГФП та СД Івана Шевцова¹², співробітників допоміжної поліції на території райхскомісаріату Україна та в зоні під управлінням воєнного командування¹³, опубліковані та архівні матеріали Харківського процесу¹⁴. Головним чином це матеріали допитів колаборантів та свідків подій, проведених радянськими слідчими органами. Абсолютна більшість процесів відбулися «по гарячих слідах» – у 1943 році. Тільки процес над О. Посевіним було проведено наприкінці 1980-х років. Висока ймовірність того, що частина показань була отримана під тортурами або під психологічним тиском. Колаборанти були зацікавлені в тому, щоб приховати якомога більше від слідства, представити себе людьми, у яких просто не було вибору, тощо. Радянська влада в останні роки війни не була зацікавлена у широкому публічному розголосі інформації про колаборацію радянських громадян із нацистами. В цьому контексті автор дослідження згоден із думкою Д.-П. Химки про те, що радянські слідчі та підсудні часто були зацікавлені у приписуванні багатьох злочинів німцям¹⁵. Тим не менш, ці джерела допомагають вивчати Голокост на мікрорівні, дають уявлення про особистість виконавців, мотивації. Однак інформацію, отриману

¹⁰ Архів Харківського обласного управління Служби безпеки України (далі – АХОУСБУ), спр. 34417, т. 1, 2.

¹¹ Архів Запорізького обласного управління Служби безпеки України (далі – АЗОУСБУ), спр. 20368, т. 1–42.

¹² АХОУСБУ, спр. 19228.

¹³ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 5, спр. 51131, 25523; АХОУСБУ, спр. 30508.

¹⁴ United States Holocaust Memorial Museum (далі – USHMM), RG–06.025*64, Folders 1–8, Kharkov (N-16707, Tom 1, Tom 2) Reinhard Retzlaf, (N-16707, Tom 2) Wilhelm Langheld, (N-16707, Tom 2) Hans Ritz, (N-16707, Tom 2) Mikhael Petrovitch Bulanov; Судебный процесс о зверствах немецко-фашистских захватчиков на территории города Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. – ОГИЗ, 1943. – 95 с. (далі – Судебный процесс).

¹⁵ *Himka J.-P.* The Ukrainian Insurgent Army and the Holocaust. Paper prepared for the forty-first national convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Boston, 12–15 November 2009 // http://ualberta.academia.edu/JohnPaulHimka/Papers/1123498/The_Ukrainian_Insurgent_Army_UPA_and_the_Holocaust.

з документів такого характеру, слід порівнювати з іншими джерелами та сучасними дослідженнями. Під час дослідження були також використані звіти Надзвичайної державної комісії зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників, присвячені висвітленню злочинів нацистів на території Харкова та області¹⁶. Ці документи, що складені на основі допитів свідків подій та проведення медичних експертиз, дають загальну уяву про масштаби злочинів, часом – про виконавців тощо. Джерельну базу дослідження становить також опублікована внутрішня документація різних військових та каральних структур Третього району – айнзацгруп, Вермахту, поліції безпеки та СД¹⁷. У нагоді при написанні роботи стали щоденники свідків подій¹⁸, усні та письмові спогади очевидців¹⁹, періодична преса²⁰ тощо.

Органи ГФП, поліції безпеки та СД і допоміжної поліції в системі нацистського окупаційного режиму в Харкові

Значну роль у «замиренні» окупованих територій відіграла ГФП. На території Харківської області розташовувалися три групи ГФП – 560-та, 725-та і 719-та. Структура 560-ї групи ГФП була такою. Всього у ній служило приблизно 55 осіб. Німецьку групу (райхсдойчі²¹) становили 7–9 осіб, зокрема: начальник групи ГФП Кархан, його заступник – Вульф, секретар – Краббе та декілька слідчих (було також троє українських

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. П-2, оп. 14, спр. 1.

¹⁷ Трагедия Литвы: 1941–1944 годы: Сборник архивных документов. – М.: Европа, 2006. – 185 с.; Война Германии против Советского Союза 1941–1945. Документальная экспозиция / Под ред. Р. Рюрупа. – Берлин: Argon-Verlag GmbH, 1992. – 287 с. (далі – Война Германии); Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002 (далі – Сборник документов и материалов). – 486 с.

¹⁸ Любченко А. Щоденники // *Український засів*. – 1994. – № 6. – С. 44–78; *Усик М.* День за днем. Харьков: 20.11.41–23.02.43. – Симферополь: [Б. изд.], 2011. – 71 с.

¹⁹ Устное интервью с Н.А. Гармаш, июнь 2005 г. // Личный архив М.Г. Сталинской; *Дражевська Л., Соловей О.* Харків в роки німецької окупації 1941–1943. – Нью-Йорк: [Б. вид.], 1985. – 29 с.; Інтерв'ю з Яковом Будановим, 30 березня 1951 р. // <http://pds.lib.harvard.edu/pds/view/5481339>.

²⁰ *Нова Україна*. – 1942. – 1 лют., 2 лют., 26 квіт., 11 черв.

²¹ Райхсдойче (*die Reichsdeutsche*) – німці, які мали громадянство Третього району.

слідчих). До оперативної групи ГФП (її ще називали «українською групою» ГФП), яку очолював колишній полковник царської армії Минжулинський (пізніше Мещеряков), належали 20–22 особи. Ця група проводила обшуки та арешти, перевірки співробітників усіх установ, які працювали в Харкові, викликала свідків та розносила їм повістки, брала участь у нічних операціях та організації засідок.

До складу персоналу охорони входило 8–10 осіб, обслуговування – 10–12 осіб. Охоронців (переважно українців та росіян) прислали з поліцейської школи на вул. Артема, 30. Служба в ГФП була для них свого роду «стажуванням». Вони мали нести караульну службу, охороняти заарештованих, доправляти їх до кабінету слідчого та назад²². В 560-й групі ГФП служило також 9 перекладачів (5 чоловіків та 4 жінки): 3 фольксдойчі, 1 латиш, решта – українці. У ГФП була так звана агентурна група, до складу якої входило 7 українців і росіян. Ці люди мали прямий зв'язок із Вульфом та перебували в його особистому підпорядкуванні²³.

Створення «української групи» ГФП має свою історію. На початку грудня 1941 р. в офісі української допоміжної поліції два чи три німецькі офіцери провели нараду з Минжулинським. Наступного дня Минжулинський зібрав поліцейських (приблизно 10–15 осіб) і повідомив, що їх переводять до будинку на вулиці Сумській, 100. За вказаною адресою переїхали також усі співробітники. Серед них було три галичанина, в тому числі оунівець Роман Проциньський. Він був призначений на посаду бургомистра 9-го району. У вересні 1942 р. Проциньського заарештували та розстріляли в СД за зв'язки з ОУН.

У будинку по вул. Сумській, 100, ця група поліцейських перебувала 2–3 тижні, виконуючи свою попередню роботу. Наприкінці грудня 1941 р. Минжулинський повідомив, що відтепер вони є співробітниками ГФП, а їхнє завдання – збирати інформацію про осіб, яких цікавить ця структура. Через 2–3 дні цих колишніх поліцейських зібрав начальник 560-ї групи ГФП у своєму кабінеті. На зустрічі були присутні заступник начальника 560-ї групи ГФП Вульф і перекладачка. Колишні співробітники

²² АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 76 зв.; USHMM. – RG-06.025*64 – Folders 1–8. – Kharkov, (N-16707, Tom 1) Reinhard Retzlaf. – P. 1, 8.

²³ АХОУСБУ, спр. 19228, арк. 40.

української допоміжної поліції написали заяви про нерозголошення таємниці. Їхнім начальником було призначено Минжулинського. Навесні 1942 р. його заарештували та посадили до табору на Холодній горі «за перевищення службових повноважень та розкрадання майна заарештованих», а пізніше перевели до в'язниці СД на вул. Раднаркомівській, 7. Його посаду обійняв Мещеряков²⁴. Співробітники «української» групи ГФП, до якої входила 21 особа, були уродженцями:

- Харкова – 11 осіб²⁵;
- Харківської області – 3 особи²⁶;
- Полтавської області – 3 особи²⁷;
- Одеської області – 1 особа²⁸;
- Київської області – 1 особа²⁹;
- Північного Кавказу – 1 особа³⁰. Про прізвище та місце народження одного співробітника даних немає.

В оперативній групі вищу освіту мало 6 осіб³¹. Значна частина – 10 чоловіків – були колишніми військовополоненими з Полтавського штаблагу³². Вони належали до групи полонених РСЧА, яких удалося визволити з табору Товариству Червоного хреста Полтавщини у листопаді 1941 р.³³

²⁴ Там само, спр. 34417, т. 1, арк. 69 зв–70.

²⁵ Гвоздев, Догаєва, Дяченко, Іван Здоровець, Зуб, Калініченко, Петро Клименко, Костянтин Ключніков, Мещеряков, Салата, Іван Федорович Шевцов.

²⁶ Олександр Андрійович Дузенко – Великобурлуцький район, Михайло Нечипоренко – Мерефа, Петро Кузьмич Сіренко – с. Великий Бобрік.

²⁷ Лаврик, Олександр Андрійович Ляховський, Федір Матвієнко.

²⁸ Павло Андрійович Литвинов.

²⁹ Півень.

³⁰ Михайло Лобода.

³¹ Гвоздев, Догаєва, Здоровець, Салата, Іван Шевцов, Мещеряков.

³² Петро Сіренко, Михайло Нечипоренко, Федір Матвієнко, Олександр Ляховський, Михайло Лобода, Павло Литвинов, Лаврик, Корнієнко, Гвоздев, Півень.

³³ В'юн Г. Під знаком Червоного Хреста в Полтаві (1941–1942 рр.). Спогад-звіт для історії // *Літопис УПА*. – Торонто; Львів, 2001. – Т. 32: Медична опіка УПА. Кн. 2-га. – С. 38–39.

Добровільно пішли на службу в ГФП 10 осіб³⁴. Наприклад, І. Шевцов почав працювати в ГФП за порадою свого родича Валконського, заступника бургомістра одного з районів. У групі була тільки одна особа, репресована радянською владою перед війною, – Здоровець. Його було засуджено на 10 років за «контрреволюційну діяльність». Двоє осіб у групі належали до оунівського (бандерівського) підпілля: Зуб (заарештований СД у вересні 1942 р.) та Салата (заарештований СД у грудні 1942 р.). Серед співробітників «української» групи ГФП був один колишній член ВКП (б) – Гвоздев. У квітні 1942 р. німці його заарештували за приховування партійного минулого та відправили у табір на Холодній горі. Подальша його доля невідома³⁵.

Наступ улітку 1942 р. німецької армії на Сталінград зумовив зміни у структурі окупаційних каральних органів у Харкові. У середині липня 1942 р. у зв'язку з переїздом 560-ї групи ГФП на фронт групу Мещерякова передали харківській поліції безпеки та СД. Мещеряков та Здоровець стали слідчими СД, Матвієнко, Лаврик, Литвинов, Ляховський, Зуб, Лобода, Клименко, Дяченко, Калініченко, Салата, Шевцов, Ключніков – помічниками слідчих СД, Догаєва – перекладачкою СД, Нечипоренко – начальником групи охорони для переправлення в'язнів із тюрми СД (Раднаркомівська, 7) на допити в СД (Сумська, 100) та назад.

Органи поліції безпеки та СД (Sicherheitspolizei und des SD) були однією з ключових структур окупаційної влади, яка сприяла «замиренню» захопленої території та переслідуванню реальних та уявних ворогів Третього райху. У Харкові цей орган було сформовано наприкінці весни – на початку літа 1942 р. Командиром харківської поліції безпеки та СД став 39-річний штурмбанфюрер СС д-р Фріц Кранебіттер, член НСДАП та СС³⁶.

Структура центрального апарату харківської поліції безпеки та СД була приблизно такою:

- загальна канцелярія;
- відділ особового складу;

³⁴ Іван Шевцов, Салата, Мещеряков, Костянтин Ключніков, Петро Кліменко, Зуб, Здоровець, Дяченко, Дузенко, Догаєва.

³⁵ Підраховано автором за: АХОУСБУ, спр. 19228, арк. 14–14 зв., 70 зв.–74 зв.

³⁶ USHMM. – RG-06.025*64 – Folders 1–8. – Kharkov, (N-16707, Tom 1) Reinhard Retzlaf. – P. 46.

- політичний відділ (4а);
- кримінальний відділ (5б);
- відділ картотеки та архіву;
- господарський відділ;
- гараж;
- радіостанція;
- взвод української поліції з батальйону СД³⁷.

Спочатку штаб харківського СД розміщувався на вул. Пушкінській, 94, але пізніше (ймовірно, у липні 1942 р.) переїхав у будинок по вул. Сумській, 100.

У центральному апараті харківського СД працювало близько 55 осіб. З них 17 осіб були райхсдойчами³⁸. Середній вік цих осіб становив 38 років. З часом до лав харківської поліції безпеки та СД надходили нові німецькі кадри.

Абсолютна більшість співробітників харківського СД (38 осіб) були місцевого походження. З них 11 осіб – фольксдойчі³⁹. Всі вони працювали перекладачами у різних відділах. Середній вік фольксдойче у харківському СД становив 25 років. Тільки Павличек був родом із Західної України, решта або народилися в Харкові, або мешкали там перед початком війни. Решта 26 осіб були етнічними українцями та росіянами⁴⁰.

³⁷ АХОУСБУ, спр. 19228, арк. 118.

³⁸ Командир штурмбанфюрер СС Фріц Кранебїттер, його заступник гауптштурмфюрер СС Кірхер, помічник командира гауптштурмфюрер СС Венгольц, начальник політичного відділу 4а гауптштурмфюрер СС Август Фрізе, начальник кримінального відділу 5б Розе, старший слідчий політичного відділу Віллі Шульц, начальник слідчого відділу гауптштурмфюрер СС Фаст, помічник начальника слідчого відділу обер-лейтенант Давид Петерс, слідчі політичного відділу унтер-офіцери Барашке, Бляу, Кельцер та Гельмут Осфельдт, співробітник та пізніше керівник кримінального відділу унтер-офіцер Горн, слідчий політичного відділу унтер-офіцер Дерє, начальник «внутрішньої» в'язниці СД обершарфюрер СС Бой, начальники відділу картотеки та архіву унтер-офіцери Маршек та Бухенбергер.

³⁹ Молода сімейна пара Бушів, Фукс (ім'я невідоме), Павличек, Зайферт, Ганна Мариниченко, Ольга (прізвище невідоме), сестри Ольга та Фрида Юст, Віллі (прізвище невідоме), Дервиш (ім'я невідоме).

⁴⁰ Заступник начальника відділу 5б Куліш (ім'я невідоме), оперативні співробітники відділу 4а Микола Дяченко, Павло Литвинов, Костянтин

Їхній середній вік становив 25 років. Серед них було 10 осіб, які раніше служили в 560-й групі ГФП⁴¹. Відомо також, що одна особа⁴² перед приходом до СД працювала у районній управі⁴³.

У Харкові нацисти створювали інші мілітарні структури, які комплектувалися з місцевих жителів. При харківській поліції безпеки та СД у липні 1942 р. було сформовано спеціальний батальйон СД, особовий склад якого набирали з українського та російського населення. Наказ про його створення надійшов 12 червня 1942 р. від командувача СС та поліції в Україні групенфюрера СС та генерала-лейтенанта поліції д-ра Макса Томаса. Підрозділ підпорядковувався співробітникам харківського СД Фрізе та Шульцу. Він складався з двох сотень, які ділилися на 6 взводів та 18 відділень – разом близько 200 поліцейських⁴⁴.

Командувачем харківського батальйону СД був колишній сержант РСЧА Олександр Олександрович Посевін. На момент призначення на посаду він мав неповні 25 років. Посевін народився у місті Токмаку Запорізької області в селянській родині. До війни закінчив 4 класи. 22 липня 1941 р. його було мобілізовано до лав РСЧА. Посевін служив командиром 3-го відділення 2-го взводу 2-ї роти 532-го відділення армійського саперного батальйону 28-ї армії Південно-Західного фронту. 4 липня 1942 р. на території Білгородської області він потрапив у

Ключніков, слідчий відділу 4а Іван Здоровець, оперативний співробітник відділу 4а Ломакін (ім'я невідоме), співробітники відділу картотеки та архіву Федір Матвієнко та Георгій Кисляков, перекладачі Лешинкіна (ім'я невідоме), Кабанов (ім'я невідоме), Віра (прізвище невідоме), Люба (прізвище невідоме), Олександра Олександрова, шеф кухні СД Лідія Шульгина, оперативний співробітник відділу 5б Нечепуренко (ім'я невідоме), машиністка відділу картотеки та архіву Галина (прізвище невідоме), телефоністка СД Нона (прізвище невідоме), слідчі відділу 5б Ярославцев (ім'я невідоме), Юрченко (ім'я невідоме), Лісний (ім'я невідоме), оперативні співробітники Лаврик (ім'я невідоме), Петро Кліменко, Калініченко (ім'я невідоме), Литинський (ім'я невідоме), Мещеряков (ім'я невідоме), чоловік, ім'я та прізвище якого залишилися невстановленими.

⁴¹ Мещеряков, Микола Дяченко, Іван Здоровець, Федір Матвієнко, Георгій Кисляков, Лідія Шульгина, Лаврик, Петро Кліменко, Калініченко, Литинський.

⁴² Ярославцев.

⁴³ Підраховано автором за: ДАХО, ф. П-2, оп. 14, спр. 1, арк. 93–94; АЗОУСБУ, спр. 20368, с. 42, арк. 111; АХОУСБУ, спр. 19228, арк. 26–31.

⁴⁴ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 3.

полон. Цього ж місяця був переведений до Харкова, де утримувався у таборі для військовополонених на Холодній горі. Посевін добровільно вступив на службу до батальйону СД. З 25 червня 1942 р. він служив командиром 2-го взводу 2-ї сотні, а із серпня 1942 р. по серпень 1943 р. – командиром цього батальйону. Наприкінці серпня 1942 р. Посевін отримав звання унтершарфюрера СС. Вступаючи до поліції СД, він прийняв присягу на вірність нацистській Німеччині, заповнив біографічний листок та підписався в тому, що не розголошуватиме таємниці діяльності поліції безпеки та СД. Ставши поліцейським, Посевін пройшов спеціальний курс та отримав відповідне посвідчення. Командир батальйону СД мав власну зброю, був обмундирований у зелену (польову) форму СС, під час свят одягав форму чорного кольору (Allgemeine SS). Посевіна німці стабільно забезпечували речами та продуктами, а також щомісяця видавали по 140 марок. Ця сума у 6 разів перевищувала заробітну платню рядового поліцейського СД. У березні 1943 р. Посевін командував батальйоном у Житомирі, куди формування було тимчасово передислоковано у зв'язку з наступом Червоної армії. У Житомирі батальйон ніс охоронну та патрульну службу. До Харкова Посевін та його батальйон повернулися у другій половині березня 1943 р.⁴⁵

Солдати батальйону СД були в основному колишніми радянськими військовополоненими з холодногірського табору для військовополонених. Одному з них, Андрію Андрійовичу Бойку, уродженцеві Воронежської губернії, на той час було неповних 28 років. У червні 1941 р. його мобілізували до лав РСЧА. Навесні 1942 р. він був направлений на службу у район Харкова. В травні 1942 р. поблизу річки Донець його частина потрапила під наліт німецької авіації. Під час цих подій Бойко був поранений та потрапив до німецького полону. Тривалий час він перебував у таборі для військовополонених у Білгороді, але потім його перевели до шталагу на Холодній горі у Харкові. На судовому процесі Посевіна у 1987 р. Бойко пригадавав:

Умови у таборі були дуже погані. У зв'язку з цим я добровільно записався до поліції. Це трапилося у серпні 1942 р. У табір прибув німецький офіцер з перекладачем... Він нам повідомив, що проходить

⁴⁵ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 106–107, 117–118.

запис добровольців на службу до поліції. При цьому повідомив, що надається можливість відпочинку, ми будемо забезпечені житлом, їжею та одежею. Я підійшов до нього та записався на службу до поліції. Тоді записалося чоловік 20. Перекладач разом з німецьким офіцером доправили нас у приміщення на Сумській, 100... Там ми декілька днів відпочивали. В ті дні, як я зрозумів, проходило формування поліції... Від кожного з нас вимагали заповнити бланк та анкету з текстом клятви вірної служби фашистській Німеччині та написати автобіографію. День заповнення документів вважався прийомом на службу до поліції. Названі документи я склав 14 серпня 1942 року, і з того дня розпочалася моя служба у батальйоні поліції СД Харкова⁴⁶.

16 поліцейських із батальйону СД брали участь у охороні в'язниці СД міста Харкова по вул. Раднаркомівській, 7. Відомо, що серед охоронців було⁴⁷ 8 колишніх військовополонених, звільнених зі шталягу на Холодній горі⁴⁸. Решта пішли на службу в СД добровільно. За місцем народження:

- 4 поліцейських походили з Харкова та Харківської області⁴⁹;
- 3 – з Ворошиловградської⁵⁰;
- 2 – із Сумської⁵¹;
- 2 – із Київської областей⁵²;
- також є інформація про те, що 2 поліцейських були родом із Росії⁵³. Щодо 3 поліцейських відомостей немає. Середній вік охоронців із батальйону СД в'язниці гестапо у Харкові був 25–27 років. Як бачимо, серед охоронців в'язниці половину

⁴⁶ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 7, арк. 209.

⁴⁷ Підраховано автором за: АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 248.

⁴⁸ Андрій Бойко, Микола Борисенко, Михайло Верещак, Степан Гуленко, Василь Дорофєєв, Сергій Михайлович Кармущенко, Іван Карабко, Василь Збарацький.

⁴⁹ Олексій Василенко, Володимир Мазур, Матвій Іванович Сологубов, Павло Щавлев.

⁵⁰ Василь Дорофєєв, Іван Карабко, Тимофій Тараненко.

⁵¹ Микола Борисенко, Василь Збарацький.

⁵² Михайло Верещак, Степан Гуленко.

⁵³ Сергій Кармущенко з Куйбишевської області, Андрій Бойко з Воронежської.

становили саме військовополонені, визволені німцями зі шта-лагів Східної України. У більшості це були молоді чоловіки, уродженці Східної та Центральної України. Таємна польова поліція та поліція безпеки й СД відіграли ключову роль у встановленні «нового порядку» на окупованій території міста Харкова.

Важливим елементом нацистського окупаційного режиму стали органи допоміжної поліції. Ці структури почали формуватися вже в перші місяці радянсько-німецької війни. У наказі райхсфюрера СС Г. Гімлера під назвою «Про завдання поліції на окупованих територіях» від 25 липня 1941 р. говорилося: «Необхідно створити додаткові охоронні формування з частини населення окупованих територій, яка нам підходить... Ці формування, в першу чергу, мають бути створені з українців, мешканців прибалтійських країн та білорусів. Вони мають бути відібрані з наявних на місцях чоловіків та військовополонених-некомуністів»⁵⁴.

Про залучення місцевих жителів до поліції йшла мова й у наказі Гімлера від 31 липня 1941 р. «Про створення місцевих формувань». Там, зокрема, повідомлялося, що місцеві охоронні загони повинні носити уніформу, яку вони отримали під час служби в РСЧА або інших збройних формаціях, а також пов'язку на рукаві з написом «шццман», де зазначено персональний номер та місце несення служби. Місцеві допоміжні сили мали бути озброєні «тільки гумовими та дерев'яними дубинками». Охоронні загони, які потребували «для вирішення своїх завдань» вогнепального озброєння, мали бути «особливо уважно перевірені». Гімлер зазначав, що наставниками та в подальшому командирами охоронних загонів мають стати офіцери поліції та СС, а також придатні вахмістри військової поліції. Планувалося також, що у майбутньому молодших командирів відбиратимуть з учасників охоронних команд⁵⁵.

Практично на всій окупованій нацистами території України у перші місяці після нападу на СРСР населення створювало місцеву «українську міліцію». В загальних інструкціях командуванню групи армій «Південь»

⁵⁴ Трагедия Литвы: 1941–1944 годы: Сборник архивных документов. – М., 2006. – С. 17–18.

⁵⁵ Там же. – С. 20–21.

про окупаційну політику в Україні від 11 липня 1941 р. був спеціальний розділ «Українська міліція». У ньому говорилося: «В інтересах підтримки порядку та охорони життєво важливих для українців організацій та споруд слід миритися зі створенням неозброєної української міліції. Її чисельність, за винятком невеликих населених пунктів, не має перевищувати 1% населення... В особливих випадках... мова може йти про легке озброєння...»⁵⁶. Але загони української міліції були ненадійними, позаяк перебували або невдовзі переходили під контроль українських націоналістів (особливо у регіонах Західної України). Це багато в чому зумовило наказ Гімmlера від 6 листопада 1941 р., яким регулювався статус допоміжної поліції в зоні, що перебувала під контролем міністра у справах східних окупованих територій. Відповідно до цього документа, у цивільній зоні окупації всі створені з місцевого населення охоронні та допоміжні формування об'єднувалися в «охоронні загони (шццманшафт) поліції охорони порядку» (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei)⁵⁷.

Упродовж першого року існування формації шццманшафту кількість її особового складу суттєво збільшилася. Зі звіту начальника поліції охорони порядку Курта Далюге від 1 лютого 1943 р. випливає, що чисельність допоміжної поліції в зоні цивільної адміністрації зростає з грудня 1941 р. у десять разів – з 33 тисяч до 330 тисяч⁵⁸.

У зоні військової адміністрації (250–800 км від лінії фронту) ситуація була іншою. Перші охоронні та поліцейські частини тут виникли восени 1941 року. О. Романько пише, що назва місцевих частин допоміжної поліції «залежала від смаку начальника німецької адміністрації або фантазії керівника самоврядування, при якому вони створювались»⁵⁹. На території зони воєнної адміністрації ці формування мали різні назви: «місцева міліція» (Ortsmilitz), «служба порядку» (Ordnungsdienst), «цивільне ополчення» (Bürgerwehr), «міське ополчення» (Heimwehr), «самооборона» (Selbstschutz)⁶⁰.

⁵⁶ *Скоробогатов А.В.* Зазнач. праця. – С. 60.

⁵⁷ *Жуков Д., Ковтун І.* Русская полиция. – М., 2010. – С. 30.

⁵⁸ *Война Германии.* – С. 103.

⁵⁹ *Романько О.* Коричневые тени в Полесье. Белоруссия 1941–1945. – М., 2008. – С. 16.

⁶⁰ *Ковалев Б.* Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. – Великий Новгород, 2009. – С. 44; *Романько О.* Указ. соч. – С. 17.

Зусиллями командно-адміністративних інстанцій Вермахту – від командувача тилових районів групи армій до командирів з'єднань, начальників гарнізонів, комендатур та польової жандармерії – у взаємодії з представниками місцевої адміністрації (як у містах, так і в селах) створювалися численні охоронні та антипартизанські формування. Їхні функції передбачали забезпечення збору врожаю, охорону комендатур, складів, залізничних станцій, мостів, автомагістралей, таборів військовополонених, де вони повинні були замінити німецьких солдатів, участь в антипартизанських акціях тощо. Ці загони формувалися за територіальним принципом і налічували від 100 до 250 осіб. Командування, на відміну від більшості східних батальйонів та рот, як правило, було представлено місцевими мешканцями (здебільшого українцями та росіянами), часто – учасниками «похідних груп» ОУН (як Бандери так і Мельника). Зрідка командирами загонів ставали райхсдойчі. Особовий склад був представлений звільненими зі шталагів військовополоненими, а також добровольцями з числа місцевих мешканців. Озброювалися ці формування в основному з трофейних складів. Встановленої форми одягу не було. Бійці допоміжної поліції ходили у червоноармійській формі, німецькому однострої, а також у цивільному одязі з нарукавною пов'язкою, де були різні написи⁶¹.

У Харкові, який було окуповано 24 жовтня 1941 р., поліцію було сформовано у перші тижні створення структур «нового порядку»⁶². Оунівці, як і в інших регіонах окупованої нацистами України, намагалися якомога глибше інкорпоруватися в структури місцевої адміністрації та допоміжної поліції. У Харкові активними організаторами процесу створення допоміжної поліції були члени похідної групи ОУН(м) – Борис Коник, д-р Олійник та інші. Відомо, що вони вели виховну та пропагандистську роботу серед українських поліцейських. Штаб української поліції розміщувався на вул. Короленка, 4. У Харкові наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. було проведено декілька урочистих парадів української поліції зі співанням гімну «Ще не вмерла Україна»⁶³.

⁶¹ Дробязко С. Вспомогательная полиция в зоне военного управления // Иностранные формирования Третьего рейха. – С. 492.

⁶² Любченко А. Зазнач. праця. – С. 48.

⁶³ АХОУСБУ, спр. 022954, арк. 119.

На початку грудня 1941 р. з частини української допоміжної поліції було сформовано «українську групу» харківської 560-ї групи ГФП. Про діяльність допоміжної поліції у Харкові радянська розвідка 6 січня 1942 р. повідомляла: «Треба сказати, що в Харкові поліція, яка складається з місцевого населення, та всілякі там жовто-блакитники демонструють активну ініціативу у галузі донесень до гестапо. Зараз проходить набір в поліцію у віці від 18 до 25 років. Треба подати заяву і приймають на роботу. В поліції є частина колишніх міліцейських співробітників. Була об'ява коменданта м. Харкова про те, що міліцейські співробітники зареєструвалися і їм одразу буде надана робота. Поліцейські ходять у червоноармійських шинелях з німецькими гвинтівками та з нашими наганями, а на руках нашивки»⁶⁴. Тобто ми бачимо, що до лав української поліції у Харкові йшли дуже різні кадри (в тому числі колишні радянські міліціонери), і дуже важко говорити про гомогенність цього середовища. З посиленням німецьких репресій проти ОУН у березні 1942 р. Коник був змушений виїхати з Харкова. Українську поліцію очолив колишній полковник царської армії О.В. Минжулинський. Українська допоміжна поліція діяла в Харкові паралельно з іншими колаборантськими структурами до літа – осені 1942 р.⁶⁵ Після цього її частково розформували, а частково – влили до новоствореної формації шуцманшафту⁶⁶.

Українська допоміжна поліція, яка почала формуватися у місті з листопада 1941 р., у своїй більшості стала інтегральною частиною спочатку «української групи» 560-ї групи ГФП, а пізніше – харківської поліції безпеки та СД. Як свідчить аналіз доступних джерел, середній та нижній рівні у 560-й групі ГФП та поліції безпеки і СД у Харкові посідали місцеві кадри зі Східної та Центральної України (українці, росіяни, фольксдойчі тощо).

Участь ГФП, поліції безпеки та СД і допоміжної поліції у вбивствах євреїв Харкова

Абсолютну більшість євреїв Харкова було знищено під час першої хвилі масових убивств, які вилилися у спільну акцію зондеркоманди 4а і Вермахту у грудні 1941 – січні 1942 рр. Цьому процесу активно сприяли

⁶⁴ ДАХО, ф. 1, оп. 9, спр. 118, арк. 50.

⁶⁵ *Нова Україна*. – 1942. – 1 лют., 2 лют., 11 черв.

⁶⁶ *Скоробогатов А.В.* Знач. праця. – Х., 2004. – С. 62.

органи місцевого самоврядування. У 20-х числах листопада до Харкова прибула зондеркоманда 4а під керівництвом штандартенфюрера СС Пауля Блобеля. 6 грудня міська управа за наказом фельдкомендатури провела перепис населення Харкова. Дані про євреїв керівники будинків (кербуди) мали занести до особливих «жовтих списків». У результаті перепису в Харкові було зафіксовано 10 271 євреїв: дітей до 16 років – 1959 (960 хлопчиків та 999 дівчат), осіб старше 16 років – 8312 (2907 чоловіків та 5405 жінок)⁶⁷.

Військове командування міста передбачало переселити євреїв до окремого, 10-го району Харкова. 14 грудня 1941 р. у місті було розклеєно наказ коменданта міста під назвою «До жидів м. Харкова» такого змісту: «Жиди м. Харкова мають право в майбутньому мешкати... в 10-му районі... До 20 грудня 1941 р. всі жиди, а також жиди, які перебувають у змішаному шлюбі, повинні поселитися в межах цього району». Відповідно до наказу за поселення та організацію транспорту відповідало керівництво юденрату. У документі роз'яснювалося, кого можна ідентифікувати як єврея: «Належність до жидівської нації визначається не релігією та підданством, а расою». Далі у наказі коменданта Харкова звучала пряма погроза: «Хто з жидів після зазначеного строку буде затриманий поза межами зазначеного району, БУДЕ РОЗСТРІЛЯНИЙ!»⁶⁸.

15–20 грудня йшов процес переселення євреїв на територію бараків Верстатобудівельного заводу та Харківського тракторного заводу. Солдати Вермахту брали участь в охороні єврейського гетто. 27 грудня 1941 р. декілька сотень євреїв під приводом відправки на роботи до Полтавської області вивезли та розстріляли у Дробицькому Яру. 2 січня почалася загальна ліквідація гетто. Всього зондеркоманда 4а і 314-й поліцейський батальйон у Дробицькому Яру знищили близько 10 тисяч харківських євреїв⁶⁹.

⁶⁷ ДАХО, ф. 2982, оп. 2, спр. 116, арк. 54.

⁶⁸ Yad Vashem Archive. – F.N. 4221/3.

⁶⁹ Харьков // Холокост на территории СССР: Энциклопедия / Гл. ред. И. Альтман. – М., 2011 (далі – Харьков // Холокост на территории СССР: Энциклопедия). – С. 1028; Pohl D. Op. cit. // The Shoa in Ukraine. – P. 37; Enzyklopädie des Holocaust. Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden. Band I. – München, Zürich, 1995. – S. 279.

Органи ГФП, поліції безпеки та СД активно сприяли вбивствам євреїв як під час існування гетто, так і після його ліквідації. Із самого початку до заходів зі знищення євреїв було залучено і членів допоміжної поліції під командуванням Минжулинського, яка у грудні 1941 р., як зазначено вище, стала інтегральною частиною 560-ї групи ГФП, а пізніше – поліції безпеки та СД Харкова. За дорученням Минжулинського у листопаді 1941 р. поліцейські Сіренко та Півень заарештували єврея, професора медицини Лівшица, який проживав на вулиці Пушкінській, та направили його на вул. Сумську, 100, до штабу ГФП. У професора вилучили все листування та майно. Під час арешту Сіренко та Півень побили Лівшица⁷⁰. Подальша доля професора невідома. Найімовірніше, його життя спинилося у Дробицькому Яру.

Близько 400 євреїв Харкова, головним чином старих та хворих людей, які просто фізично не могли дійти до території гетто, зачинили у приміщенні синагоги на вулиці Міщанській (тепер Громадянська). Там вони померли від голоду та лютих морозів⁷¹. Вдалося встановити, що на території цієї синагоги співробітник допоміжної поліції Семен Локтев убив декількох євреїв. У грудні 1941 р. Локтев разом з іншим невідомим поліцейським взяв участь у арешті 25-річного єврея Михайла Шульмана, який мешкав у будинку № 10 по Харківській набережній. Під час арешту Шульман намагався видати себе за караїма, але це йому не допомогло. Поліцейські відвели його до приміщення синагоги на вулиці Міщанській і там розстріляли⁷². Локтев також забрав особисте майно Шульмана. Пізніше свідки бачили на Локтеві шапку та пальто вбитого. Свідок Пелагея Тарабанова була очевидцем того, як Локтев сперечався з іншим поліцейським, кому з них належить годинник Шульмана⁷³.

Свідок Онисим Митцький одного дня у січні 1942 р. чистив сніг поряд із синагогою. Він побачив, як приблизно о 12-й годині дня до подвір'я синагоги якийсь чоловік привіз на візку молоду єврейку. Поряд із візком ішов поліцейський С. Локтев. Потім Локтев визирнув на вулицю, ймовірно, шукаючи німця, який міг би застрелити цю єврейську

⁷⁰ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 153.

⁷¹ Харьков // Холокост на території ССРСР: Енциклопедія. – С. 1029.

⁷² АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 28–28 зв.

⁷³ Там само, арк. 26–26 зв.

дівчину. В цей час чоловік із візком уже пішов геть. Локтев узяв відрізок металевої труби та ударив ним дівчину по голові, а після цього пішов додому⁷⁴. Відомо також, що поліцейський Локтев після вбивства єврейської родини Муршичів, яка мешкала по вулиці Мельниковій, № 8, кв. 4, забрав їхнє майно: добре ліжко та інші цінні речі⁷⁵.

Як свідчать джерела, частина євреїв змогла уникнути переселення до бараків ХТЗ та Верстатобудівельного заводу або вчасно залишити це місце. Уцілілі євреї видавали себе за представників інших національностей. У зведеному «Донесенні про події в СРСР» № 191 від 10 квітня 1942 р. повідомлялося: «У Харкові єврейства, після того як було проведено його переселення, більше не видно. Але тим не менше, євреї ще переховуються у сільських районах, а також у містах»⁷⁶. У «Донесенні» № 187 від 30 березня 1942 р. ішлося про знищення 64 євреїв у Харкові, яких затримали з фальшивими паспортами⁷⁷. Частими бували випадки, коли виявлених євреїв привселюдно вшали. Наприклад, 9 червня 1942 р. на Журавлівці було повішено трьох єврейок⁷⁸. Після ліквідації гетто розпочалася друга хвиля вбивств уцілілих євреїв, яка тривала із січня 1942 р. до серпня 1943 р. У цій акції взяли участь спочатку ГФП, а потім органи харківської поліції безпеки та СД.

Створення апарату харківської поліції безпеки та СД збіглося з посиленням нацистського терору на окупованих теренах України. 26 липня 1942 р. у польовому штабі у лісі під Житомиром Гімmlер провів нараду керівників поліцейських та есесівських структур у райхскомісаріаті Україна та зоні воєнного командування. За свідченнями колишнього командувача поліції охорони порядку в генеральному окрузі Київ генерал-лейтенанта Пауля Шеєра, що їх він дав радянським слідчим у 1946 р., у цій нараді взяли участь близько 120 осіб (на нашу думку, наведена свідком кількість присутніх завищена). Кранебіттера не було на цьому зібранні, але там був його начальник – обергрупенфюрер СС та гене-

⁷⁴ Там само, арк. 47 зв.–48.

⁷⁵ Там само, арк. 50.

⁷⁶ Сборник документов и материалов. – С. 123.

⁷⁷ Там само. – С. 121.

⁷⁸ Усык М. Указ. соч. – С. 32.

рал поліції Адольф Прюцманн⁷⁹. Гімлер сказав, керуючись, імовірно, усними настановами Гітлера⁸⁰, що його попередній наказ знищити всіх євреїв треба довести негайно до кінця. За узагальненнями радянських слідчих, які допитували Шеєра, райхсфюрер СС також наказав своїм підлеглим «очистити територію України для майбутнього переселення німців. З цією метою ми повинні вести масове винищення радянських громадян – українців. Мирне українське населення, говорив Гімлер, на окупованій території треба скоротити до мінімуму»⁸¹. Напевно, Гімлер ужив інші слова, але фактичними наслідками його заклику стала не лише «друга хвиля» знищення євреїв (як її називають більшість дослідників Голокосту), а й радикалізація та варваризація політики щодо українського, російського та іншого неєврейського населення України. Той факт, що Гімлер розробляв масштабні плани колонізації звільненого українського простору від корінних мешканців «германським населенням» Європи саме у цей час, підтверджують записи його особистого лікаря Ф. Керстена⁸².

Робота різних співробітників ГФП мала свою специфіку. Член 560-ї групи ГФП Райнгард Рецлав займався конвоюванням в'язнів тюрми на Раднаркомівській, 7, до слідчих 560-ї групи ГФП та назад. Часто заарештованих таємною польовою поліцією, яких передавали до рук зондеркоманди 4а або поліції безпеки та СД, одразу вбивали, саджаючи до «газових» автомобілів. У цих акціях брав участь Рецлав. Агент ГФП Петро Сіренко отримував інформацію про особу, яку «розробляла» 560-та група

⁷⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К., 2011. – С. 56; Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941–42. – Hamburg, 1999. – S. 499.

⁸⁰ Гімлер був частим гостем «застільних бесід» у Гітлера. Під час чергової зустрічі 23 січня 1942 р., на якій був присутній райхсфюрер СС, Гітлер заявив: «Слід чинити радикально. Коли виривають зуб, то треба один раз смикнути, і біль піде геть. Європа має бути очищена від євреїв» (Hitler's Table Talk 1941–1944. His Private Conversations. – New York, 2000. – P. 235).

⁸¹ Київський процес: Документи та матеріали. – К., 1995. – С. 47; Галузевий державний архів СБУ, ф. 5, спр. 55663, т. 18, арк. 3-4; Беркгоф К. Зазн. праця. – С. 56.

⁸² Керстен Ф. Пять лет рядом с Гиммлером. Воспоминания личного врача 1940–1945 гг. – М., 2004. – С. 176–187.

ГФП, ішов за вказаною адресою та збирав свідчення у сусідів, представляючись співробітником бургомістрату чи будь-якої іншої цивільної установи. А вже за зібраними матеріалами ГФП проводила арешт євреїв, комуністів, людей, яких підозрювали у підпільній діяльності. Найчастіше ГФП передавала політичні справи та справи, пов'язані з євреями, зондеркоманді 4а (з червня 1942 р. – поліції безпеки та СД). Есесівці, відповідно, відправляли до ГФП справи, пов'язані зі шпигунами, саботажем та партизанами. Поряд з цим, ГФП часто «вирішувала» питання з євреями самостійно⁸³. Всього за період з грудня 1941 р. до липня 1942 р. П. Сіренко зібрав дані на 200–250 осіб для ГФП⁸⁴.

Про методи роботи 560-ї групи ГФП Рецлав свідчив на Харківському процесі: «Як правило, всі особи, які затримувалися воєнною владою та передавалися для слідства в ГФП, піддавалися побиттю. Якщо заарештований давав потрібні нам свідчення, то побиття припинялося, а щодо тих, які свідчень не давали, побиття тривало й надалі, тож дуже частими були випадки, коли люди помирали»⁸⁵.

Приблизно на початку листопада 1941 р. за адресою вул. Рибна, 6, зондеркоманда 4а створила тимчасову в'язницю, а поряд (на вул. Рибній, 8) – свій гараж та майстерню. Німецьку каральну установу очолив офіцер Адольф Меренц. Його заступником був Банд. Через деякий час Меренц виїхав з міста і його на посаді замінив Гольдман. Серед службовців зондеркоманди свідки згадують німецького офіцера Віллі (прізвище невідоме)⁸⁶.

При в'їзді у двір будинку № 8 стояв німецький солдат. У гаражі завжди було 4–5 машин. Багато машин привозили на ремонт. У гаражі працювало 12 водіїв⁸⁷. Це були молоді люди, середній вік

⁸³ USHMM, RG-06.025*64, Folders 1–8. – Kharkov, (N-16707, Tom 1) Reinhard Retzlaf. – P. 10, 62.

⁸⁴ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 62–63.

⁸⁵ Судебный процесс. – С. 41.

⁸⁶ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 2, арк. 147 зв, 152.

⁸⁷ Костянтин Гейдеман, Валентин Іванович Зимовець, Михайло Петрович Буланов, Жорж (Георгій) Бондаренко, Леонід Блохін, Андрій Бойко, Микола Ейхін, Дмитро Рябянов (Ребянов), Петро Горобцов, Микола Гайдамака, Григорій Василенко та Федір Харченко.

яких становив 25-30 років. Жоден з водіїв зондеркоманди не був родом із Харкова. Відомо, що Бондаренко походив із Ворошиловградської області, Блохін – із Москви, Буланов – із Казахстану, а Харченко був уродженцем Харківської області. Вони походили із сільських або робітничих родин і не мали вищої освіти, наприклад, Михайло Буланов закінчив тільки шість класів. Спільним у їхньому минулому було тільки одне – всі вони колишні радянські військовополонені⁸⁸. Дехто з водіїв мав особливу довіру начальства. Наприклад, Зимовцю дозволяли носити німецьку військову форму та навіть особисту зброю. Свою зброю мав і Харченко⁸⁹.

У в'язниці утримували переважно євреїв (але серед в'язнів були й українці та росіяни). За свідченнями Уляни Подкопай, яка проживала неподалік, заарештованих вивозили вранці одні й ті самі люди (ймовірно, на якісь роботи) та повертали ввечері. Есесівці жорстоко знущалися над в'язнями. У Подкопай бачила, як гестапівець бив старого єврея у дворі в'язниці ногами та палкою⁹⁰. За словами свідка, єврейським дітям в'язням нацисти мазали губи якоюсь рідиною, від якої вони помирали⁹¹. Дорослих євреїв примушували працювати також у дворі. За свідченнями К.Д. Артамонової, до них часто приходили родичі (неєвреї за національністю) та приносили харчі та одяг. В'язнів примушували взимку стояти на морозі без одягу та обливатися холодною водою. Одному старому жінка принесла поїсти, за що її жорстоко побив охоронець. Декількох чоловіків повісили у гаражі⁹².

Крім того, періодично ув'язнених розстрілювали. Нині важко встановити локалізацію цих страт. Найімовірніше, вони відбувалися у Дробицькому Яру. У в'язниці зондеркоманди 4а працювало 10 радянських військовополонених із холодногірського табору, які копали ями для розстріляних. Саме вони виїжджали з лопатами на машині услід за авто із заарештованими. У розстрілах євреїв та похованні трупів брали

⁸⁸ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 2, арк. 159–160.

⁸⁹ USHMM, RG-06.025*64. – Folders 1–8. – Kharkov (N-16707, Tom 2) Mikhael Petrovitch Bulanov. – P. 261.

⁹⁰ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 2, арк. 150–150 зв.

⁹¹ Там само, арк. 131 зв.

⁹² Там само, арк. 145–147 зв.

участь водії зондеркоманди Бойко та Харченко. Одного разу група євреїв, яких мали розстріляти, почала розбігатися. Поки німці ловили в'язнів, Харченко встиг дістати пістолет та розстріляти декількох учасників невдалої втечі.

Частину речей убитих віддавали поліцейським та водіям, частину – відправляли до Німеччини. Уляна Подкопай повідомила, що від водія зондеркоманди 4а Бойка (він жив у її квартирі) довідалася, що у дворі будинку на вул. Рибній, 6, одного разу був «газваген». Як свідчила радянським органам Подкопай, «це велика машина без вікон, пофарбована у чорний колір, має ззаду двері, наверху невеликий отвір, у який вставлялися колосники (напевно, йдеться про якийсь вентиляційний пристрій на даху газового автомобіля. – *Ю.Р.*). Під час руху ці колосники крутяться. Влітку 1943 р. я йшла на роботу по вулиці Сумській і бачила, як ця душогубка йшла у низ по Сумській»⁹³. Схожий опис залишив двірник Архип Полетаєв. Він свідчив 25 серпня 1943 р., що у «гаражі на вулиці Рибній постійно стояли три криті машини. Інші вантажні та легкові машини часто змінювалися. Саме ці криті машини за розміром нагадували наш вантажний ЗІС, будка була зроблена з заліза... Двері були зроблені ззаду, причому відчинялися вони в обидві сторони. На двох машинах зверху будок були прилаштовані якісь прилади на кшталт вентилятора, іноді під час руху ці прилади оберталися. На одній машині не було такого приладу... щодня о 4-й годині ранку машини виїжджали з двору та поверталися іноді години через 3–4, а іноді і ввечері. Коли у будинку № 6 була в'язниця гестапо, то машини іноді після виїзду з гаражу заїздили у двір дому № 6, вантажили заарештованих та від'їздили по Сумській вулиці. Куди саме, я не знаю»⁹⁴.

Про використання «газвагенів» німецькими каральними структурами згадував в усному інтерв'ю у 2005 р. Микола Гармаш. До війни пан Гармаш мешкав у районі Іванівки. За його спогадами, восени 1941 р. нацисти у його районі вивісили оголошення, в якому закликали євреїв прибути на коло 1-го трамваю, де розмішувалася диспетчерська станція. Євреї, які проживали на Іванівці (дві родини), пішли на коло трамваю, де того дня стояли два «газвагени». Микола Іванович повідомив,

⁹³ Там само, арк. 151 зв.

⁹⁴ Там само, арк. 158–159.

що «душогубка» – це машина «герметична, вся оббита, позаду двері, як у автобусі, має салон, без вікон... Двері зачинялися герметично. На двері вшався замок». В один із «газвагенів» німці посадили близько 10 євреїв. У цій акції брали участь 3 або 4 німецькі солдати та 2 співробітники ГФП або зондеркоманди 4а. Після відбуття «душогубки» солдати та гестапівці роз'їхалися⁹⁵.

Трупи убитих у «газвагені» гестапівці часто спалювали у бараках Верстатобудівельного заводу та ХТЗ, які у грудні 1941 – січні 1942 рр. використовувалися як гетто для єврейського населення міста. Колишній водій «душогубки» Михайло Буланов свідчив на Харківському процесі:

Коли я привозив поліцейських на місце вивантаження, ми вивантажували трупи у бараки Харківського тракторного заводу, після цього гестапівці підпалювали ці бараки. Коли ми знову прибували на місце, то бараки вже були спалені. Таким чином, мені доводилося звалювати трупи у два бараки. Але до того там уже були трупи. Точно визначити не можу, але приблизно на моїх очах було спалено до 600 трупів, а може, й більше⁹⁶.

Отже, у січні – березні 1942 р. частину бараків колишнього гетто разом із трупами вбитих у «газвагені» було спалено. За деякими даними, там також були знищені у вогні тіла євреїв, які загинули у гетто у грудні 1941 – січні 1942 рр.⁹⁷

В'язниця на вулиці Рибній проіснувала не дуже довго – приблизно 2 місяці. Вона зникла з переселенням євреїв до бараків ХТЗ, де було створено гетто. Персонал зондеркоманди 4а виїхав приблизно наприкінці січня – на початку лютого 1942 р. У приміщенні за адресою вул. Рибна, 6, розмістилася група поліцейських (близько 200 осіб). Гараж функціонував принаймні до лютого 1943 р.⁹⁸

Наприкінці 1941 р. 560-та група ГФП відкрила в'язницю на території колишньої тюрми НКВС за адресою вул. Раднаркомівська, 7. Це при-

⁹⁵ Устное интервью Н.А. Гармаша, июнь 2005 г. // Личный архив М.Г. Сталинской.

⁹⁶ Судебный процесс. – С. 51–52.

⁹⁷ ДАХО, ф. П-2, оп. 14, спр. 1, арк. 100.

⁹⁸ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 2, арк. 158.

міщення також використовували зондеркоманда 4а і польова жандармерія для розміщення «своїх» заарештованих. У липні 1942 р. цим закладом почала користуватися харківська поліція безпеки та СД. Начальником в'язниці було призначено райхсдойча Мельцера, перекладачем та помічником начальника в'язниці став райхсдойч або румунський фольксдойч Гольфред. Існувала також посада «українського начальника в'язниці», яку обіймав колишній поліцейський, пізніше агент ГФП Петро Кузьмич Сіренко. Перекладачем у тюрмі працював харківський фольксдойч, колишній співробітник СД на вул. Сумській, 100, Шульц. До складу охорони в'язниці входило 16 осіб. Начальником караулу був Григорій Герасимович Кобрисев, колишній військовополонений РСЧА, визволений зі шталягу на Холодній горі; його заступником – Мешков. У розпорядженні Кобрисева було 14 поліцейських із батальйону СД⁹⁹. Однак він протримався на посаді начальника караулу не дуже довго. Через декілька тижнів його разом із заступником Мешковим звільнили за звинуваченням «у розкраданні майна заарештованих та розголошенні таємниці». На місце Кобрисева німці поставили Олексія Василенка, а його заступника – Щабелева (Щаблєва)¹⁰⁰.

Контингент в'язнів в основному складався із людей, яких підозрювали у нелояльності до окупаційного режиму, підпільників, партизан, комуністів, комсомольців. Серед в'язнів були люди різного віку: від підлітків до старих. Національний склад був різноманітний, здебільшого українці, росіяни та євреї, але також і представники народів Середньої Азії, цигани тощо. У найгіршому та найбільш приниженому становищі перебували євреї¹⁰¹. П. Сіренко пригадував на слідстві 27 жовтня 1943 р.:

У в'язниці було 65 брудних необладнаних камер, які завжди повністю були набиті заарештованими радянськими громадянами, чоловіками, жінками, старими, молоддю та дітьми. Щоденно до в'язниці прибували все нові та нові заарештовані, а тих, що сиділи раніше, у більшості випадків розстрілювали, як у зруйнованому приміщенні

⁹⁹ Там само, т. 1, арк. 248.

¹⁰⁰ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 7, арк. 217; USHMM. – RG-06.025*64 – Folders 1-8. – Kharkov, (N-16707, Tom 1) Reinhard Retzlaf. – P. 8.

¹⁰¹ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 7, арк. 233.

в'язниці, так і за містом у лісопарку, куди вивозили на автомашинах... Заарештованих, які перебували у в'язниці, піддавали неймовірним тортурам та знущанням, їх били гумовими палками, морили голодом та зумисне створювали антисанітарні умови. Від голоду та хвороб помирали щоденно десятки людей, трупи яких спалювалися на дворі... Поліцейські конвоювали заарештованих на допит, саджали їх у машину при відправці на розстріл, перебували в оточенні місця розстрілу як у лісопарку, так і на території в'язниці, переносили трупи розстріляних та спалювали їх на вогні, великим знущанням у в'язниці піддавалися заарештовані за так звані порушення режиму у в'язниці. Я та кожний поліцейський у в'язниці мали право без будь-якого приводу навіть бити будь-якого заарештованого, що ми і робили. Бив я ув'язнених спеціальною гумовою палкою. Особливо сильно заарештованих били під час видачі їжі. Особливо активно проявили себе у звірствах та знущаннях над заарештованими начальник в'язниці Мельцер та перекладач Шульц. Ці ж вимоги вони ставили мені та поліцейським. Я їх активно виконував... Вся команда поліцейських на чолі з начальником караулу Кобрисевим брала участь у розстрілах ув'язнених як на території лісопарку, так на території в'язниці¹⁰².

Для спалювання трупів Сіренко готував дрова, а поліцейські складали у штабелі, кидали на них тіла, обливали керосином і підпалювали. Це було особисте розпорядження заступника начальника СД Фрезе та начальника в'язниці Мельцера¹⁰³.

Санітарні норми в'язниці були на дуже низькому рівні, що спричиняло високу смертність серед в'язнів. Справжнім прокляттям для ув'язнених став тиф. 10 червня 1943 р. Сіренко повідомив слідству:

У в'язниці від тифу та голоду помирало багато в'язнів. Протягом певного часу хворих на тиф із в'язниці направляли до лікарні, а коли трапився один випадок, коли з лікарні втекло декілька заарештованих осіб, то з того часу заарештованих до лікарні не відправляли,

¹⁰² АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 159–160.

¹⁰³ Там само, арк. 161.

а залишали у в'язниці. У результаті цього процент захворюваності на тиф та смертність збільшилися. Протягом доби від тифу та голоду помирало від 2 до 10 осіб... два рази на тиждень до в'язниці приходила лікарка-жінка з 4-ї поліклініки, але чи надавала вона яку-небудь медичну допомогу заарештованим, мені не відомо¹⁰⁴.

Загалом в'язниця вміщувала від 600 до 700 осіб і завжди була переповнена. Часто проходило так зване відвантаження: ув'язнених розстрілювали групами по 250–300 осіб у лісопарку та по 40–60 у дворі в'язниці¹⁰⁵. Порядок розстрілу був такий. Перекладач Шульц отримував інформацію від Мельцера про тих людей, яких треба знищити. Саме Шульц передавав списки поліцейським. Вони, своєю чергою, відправляли людей зі списку до камери смертників. Там їх роздягали до спідньої білизни. Після цього приїздило 6–7 офіцерів СД та починалися розстріли. Поліцейські відводили заарештованих до кімнати, де перебували офіцери СД. Німці розстрілювали, а поліцейські забирали трупи вбитих у куток або до іншої кімнати. Офіцери СД часто були дуже сильно п'яні. Одного разу гестапівець випадково трохи не застрелив поліцейського Коробка, який прибирав труп убитого в'язня. Безпосередньо у розстрілах крім офіцерів СД брали участь «український начальник в'язниці» Сіренко, начальник варти Василенко. Про обставини одного з розстрілів Сіренко повідомив радянським силовим органам:

...Я особисто розстріляв 17 людей. Це було у серпні 1942 р. Начальник в'язниці Мельцер викликав мене у свій кабінет, запропонував мені горілки, я випив, а після цього сказав, що я мушу розстріляти декілька осіб. Я погодився, після чого Мельцер дав мені свій пістолет та дві обойми по 10 патронів. Ми вийшли з ним разом у в'язничний двір, пройшли у зруйнований тюремний корпус у глибині двору. Сюди одного за одним поліцейські почали приводити з камер заарештованих, а я їх розстрілював, також одного за одним. Всього я таким чином розстріляв п'ятнадцять осіб. Як я встиг помітити, це були чоловіки різного віку, за національністю – євреї.

¹⁰⁴ Там само, арк. 41 зв.

¹⁰⁵ Там само, арк. 249.

Перед розстрілом Мельцер сказав, що ці люди, яких я буду розстрілювати, хворі на тиф. Взагалі з в'язниці хворих на тиф в'язнів відправляли до лікарні, але тільки не євреїв. Хворих євреїв залишали тривалий час у камері, а потім, коли збиралася велика група, вирішили їх фізично знищити.

Після цього привели двох жінок, я їх також розстріляв. Всього таким чином я розстріляв 17 осіб. Всі трупи були зібрані у купу, політі пальним та спалені там же, у зруйнованому корпусі в'язниці¹⁰⁶.

Сіренко також знищив єврея на прізвище Холфін, якого СД видала Зінаїда Жуга¹⁰⁷. За свідченнями Леоніда Вережнікова, «розстріли безпосередньо у в'язниці, як правило, проводилися нерегулярно через 1–2 дні з 12-ї чи 2-ї години дня безпосередньо протягом двох годин часу. За цей час розстрілювалася партія в'язнів у кількості від 40 до 60 осіб»¹⁰⁸.

Жорстокість у знищенні в'язнів тюрми СД виявляв командир батальйону СД Посевін. У вересні 1942 р. він разом із німецькими офіцерами СД застрелив не менше 30 осіб. Приречених поліцейські СД приводили по одному з камер до розвалищ на подвір'ї тюрми. Там їх змушували роздягнутися. Посевін разом з офіцерами СД пострілами у голову по черзі вбивав людей. Під час цієї акції він особисто застрелив не менше 6 осіб. Трупи вбитих поліцейський спалив на місці розстрілу¹⁰⁹.

Посевін, Сіренко та Василенко після розстрілів разом з офіцерами СД пиячили у кабінеті начальника в'язниці¹¹⁰. Леонід Вережніков свідчив, як після кожного розстрілу у дворі в'язниці вдень поліцейські спалювали трупи розстріляних. Цінні речі вбитих Сіренко і Василенко забирали собі, роздавали поліцейським або збували на базарі через заарештованого Сердюка, колишнього начальника поліції с. Малинівка Чугувського району, затриманого за посадові злочини. Сердюк був у в'язниці СД та подружився з начальством¹¹¹.

¹⁰⁶ Там само, т. 1, арк. 106–106 зв.

¹⁰⁷ Там само, т. 2, арк. 113.

¹⁰⁸ Там само, т. 1, арк. 287.

¹⁰⁹ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 28.

¹¹⁰ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 249 зв.

¹¹¹ Там само, арк. 250.

Залишається відкритим питання про участь рядових поліцейських у розстрілах. Відомо, що поліцейські з охорони завантажували людей в автомашини, які везли нещасних до лісопарку для розстрілу. Таку групу із 40 осіб («партизанів» та євреїв) розстріляли у вересні 1942 р.¹¹² Поліцейські копали рови, куди скидали трупи розстріляних у лісопарку. Вережніков на судовому процесі заявив: «За моєї участі були викопані дві ями розміром: ширина 6 м, довжина 12 м і глибина 1,5 м. За приблизними підрахунками, у кожній з таких ям мало бути закопано до 300 трупів розстріляних»¹¹³. Є відомості про те, що у грудні 1941 р. поліцейський СД Кобрисев особисто розстріляв усіх в'язнів 38-ї камери, де утримувалися євреї та особи, підозрювані у партизанській діяльності¹¹⁴. Поліцейський Авраменко застрелив одного з в'язнів, який намагався вибігти за огорожу в'язниці СД, коли його вели до страти¹¹⁵. Розстрілював у лісопарку людей і командир батальйону СД О. Посевін. Через декілька днів після призначення на посаду, приблизно 27 серпня 1942 р., він разом з офіцерами СД та підлеглими йому поліцейськими взяв участь у розстрілах людей на галявині лісопарку «Сокольники». Напередодні розстрілів поліцейські викопали на галявині дві ями, глибиною до 2 м та довжиною до 5 м. Щоби запобігти втечам приречених, галявину оточили поліцейські, озброєні гвинтівками. Під охороною німецьких солдатів та поліцейських СД на 6 машинах привезли близько 150 осіб. Поліцейські примушували їх роздягнутися догола, групами по 5 осіб заганяли до ям, наказували лягати обличчям униз. Гестапівці Фрізе та Шульц розстрілювали їх з автоматів «шмайссер». Тоді за наказом Фрізе Посевін з власного «парабелуму» вбив пострілами в потилицю близько 22 осіб, які лежали у ямі¹¹⁶. Під час судового процесу проти Фрізе Посевін свідчив:

Я брав участь у розстрілах 150 радянських громадян у лісопарку «Сокольники» наприкінці серпня 1942 р. ...прибула вантажна

¹¹² Там само, арк. 224.

¹¹³ Там само, арк. 285.

¹¹⁴ Там само, арк. 269 зв.

¹¹⁵ Там само, арк. 249 зв.

¹¹⁶ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 16.

машина, накрита брезентом, яка привезла приблизно 35 осіб... чоловіки, жінки від 20 до 50 років. За зовнішнім виглядом можна сказати, що вони були особами різних національностей... за наказом Фрізе я з пістолета «парабелум» застрелив 3–4 єврейок, покладених у другий шар на дні ями... машина повернулася на поляну приблизно через годину. Вона привезла приблизно 25 осіб. Це були чоловіки, жінки у віці від 30 до 60 років. За зовнішнім виглядом я зрозумів, що вони євреї. Вони вели себе спокійно. Тихенько молилися єврейською¹¹⁷.

В останні місяці німецької окупації вбивства в'язнів тюрми СД почастишали. Розстріли проводили кожні 5–6 днів у лісопарку. У першій половині червня 1943 р. разом з офіцерами СД та підлеглими поліцейськими Посевін розстріляв 300 в'язнів тюрми СД. Гестапівці привезли свої жертви до «Сокольників» на 6 машинах. Вантажівки охороняли німецькі солдати та поліцейські СД. Під час цієї акції Посевін застрелив не менше 15 осіб¹¹⁸.

Поліцейський І.Г. Подлегаєв, який охороняв місце розстрілу у червні 1943 р. у парку «Сокольники», повідомив, що «Посевін ходив по трупах розстріляних ним людей, і його чоботи та есесівська форма були забризкані кров'ю». Після розстрілу яму за наказом Посевіна засипали землею. Одяг та взуття вбитих відвезли до Харкова та продали на базарі¹¹⁹.

В останні дні перед остаточним визволенням Харкова 150 осіб було вбито у дворі в'язниці¹²⁰. НДК встановила, що в'язнів із гестапівської тюрми вбивали не лише на території Харкова. У акті НДК від 14 вересня 1943 р. зазначалося, що «в квітні 1943 року з харківської в'язниці, яка розміщувалася на Раднаркомівській вулиці, у лісі біля села Подворки розстріляли близько 400 громадян. Там само 24 червня німці розстріляли заарештованих із дитячої колонії НКВС, трупи їх скинули до ями, спеціально для цього підготовленої за допомогою підриву знайдених у лісі снарядів. Потягом 9, 10, 12 серпня у лісі неподалік села

¹¹⁷ Там само, т. 2, арк. 46–47.

¹¹⁸ Там само, арк. 90–91.

¹¹⁹ Там само, арк. 96–97.

¹²⁰ АХОУСБУ, спр. 34417, т. 1, арк. 250.

Подворки гестапо вивозило та розстрілювало в'язнів групами по декілька сотень осіб»¹²¹.

Загалом радянські органи наводять дані, що у лісі біля села Подворки було розстріляно «понад 900 осіб»¹²². Але ця цифра, вочевидь, є завищеною. Можна стверджувати, що в Подворках харківське СД розстріляло близько 500 осіб, у лісопарку «Сокольники» – близько 3,5 тисяч, а у дворі в'язниці СД – близько 120 осіб. Євреї серед убитих становили від декількох сотень до 1 тисячі осіб¹²³.

Проблема особистої мотивації карателів

Доступні джерела не висвітлюють повною мірою мотивації участі співробітників ГФП, поліції безпеки та СД і допоміжної поліції в антиєврейських акціях на території Харкова. Однак архівні судово-слідчі справи колишніх співробітників вищезгаданих органів, щоденники свідків подій та післявоєнні спогади дають змогу пролити світло та визначити основні тенденції для формулювання більш повноцінної відповіді на поставлене важке запитання.

Щодо німецьких співробітників каральних структур у Харкові, то слід пам'ятати про політико-ідеологічну пропаганду, впливу якої вони зазнавали. Робилося все можливе, аби показати, що євреї є головним ворогом націонал-соціалізму, яких треба знищити, а народи Радянського Союзу – люди другого сорту, з якими можна чинити як із рабами. У вересні 1943 р. колишній співробітник 560-ї групи ГФП Райнхард Рецлав повідомив радянські судово-слідчі органи про своє навчання у спеціальній школі ГФП у Альтенбурзі. Радянські слідчі, можливо, дещо узагальнивши слова Рецлава, записали, що для студентів школи керівні кадри ГФП читали лекції про вищість німецької нації, про те, що народи Радянського Союзу є неповноцінними та у більшості мають бути знищені або використані як раби¹²⁴. Відомо також, що під час війни керівники ГФП влаштовували політичні заняття для рядового складу. Наприклад,

¹²¹ ДАХО, ф. П-2, оп. 14, спр. 1, арк. 93.

¹²² Там само.

¹²³ Підраховано автором за: АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 2–42.

¹²⁴ USHMM, RG-06.025*64. – Folders 1–8. – Kharkov (N-16707, Tom 2) Mikhael Petrovitch Bulanov. – P. 67.

фельдполіцайдиректор Курт Арльт, керівник ГФП при 213-й охоронній дивізії, читав членам 725-ї групи ГФП курс лекцій за назвою «Загальна політична та військова ситуація» (лекції «30 січня 1933 року та сучасні події», «Історія германізму в Польщі», «Еволюція Великої германської ідеї») ¹²⁵. Звісно, така пропаганда діставала відгук у райхсдойчів, які брали участь в арештах та вбивствах євреїв і неєвреїв на території окупованого СРСР. Серед співробітників 560-ї групи ГФП, поліції безпеки та СД Харкова було багато активних членів нацистських політичних та військових організацій (НСДАП, загальних СС – Allgemeine SS, військ СС – Waffen SS, Гітлерюгенду) ¹²⁶. Їхній політичний світогляд також впливав на те, з якою інтенсивністю та жорстокістю вони втілювали в реальність побудову «нового порядку» в Харкові.

Можна також спробувати прослідкувати мотивації участі місцевих співробітників допоміжної поліції, ГФП та СД в антиєврейських акціях. Аналізуючи мотивації участі в убивствах євреїв на території Польщі службовців 101-го поліцейського батальйону, дослідники Д. Гольдхаген та К. Браунінг дійшли протилежних висновків. Якщо Гольдхаген бачив причини участі німців у вбивствах євреїв у «традиційному» німецькому антисемітизмі, який культивувався століттями, то Браунінг стояв на позиції, що головною причиною участі німецьких поліцейських в антиєврейському терорі був груповий тиск, звичка виконувати накази, бруталізація колективу в умовах бойових дій та інше ¹²⁷.

А. Прусін, акумулюючи досвід Гольдхагена та Браунінга, а також інших авторів, виділив три соціально-психологічні типи поліцейських – учасників акцій переслідування та вбивств євреїв на території генерального округу Київ ¹²⁸. Ця схема може бути прийнятна

¹²⁵ Brown P. Op. cit. – P. 281.

¹²⁶ USHMM. – RG–06.025*64 – Folders 1–8. – Kharkov, (N–16707, Tom 1) Reinhard Retzlaf. – P. 46.

¹²⁷ Goldhagen D. Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust. — NY: Alfred A. Knopf, 1997. — 622 p.; Browning C. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland. — NY: Harper Perennial, 1998. — 271 p.

¹²⁸ Прусін А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // *Голокост і сучасність*. – 2007. – № 1 (2). – С. 42–52.

для дослідження різних колаборантських структур в інших регіонах України. Найменшою групою була та, яку можна кваліфікувати як «політико-ідеологічних активістів»: це члени антирадянських воєнних та політичних формувань – колишні солдати та офіцери Білої армії, збройних сил УНР, члени ОУН, НТС-НП, а також антикомуністично та антисемітськи налаштовані люди, котрі не були членами будь-якої політичної партії.

В уяві учасників Громадянської війни більшовизм часто асоціювався з євреями, що сприяло формуванню та закріпленню концепції «жидокомуни» у світогляді частини учасників антирадянських збройних формувань 1917–1922 рр. Наприклад, начальником харківської поліції у період, коли антиєврейські акції у місті були у самому розпалі, був колишній полковник армії УНР Минжулинський. Як уже згадано, серед керівників та співробітників харківської поліції визначальну роль мали члени ОУН. Ідеологія цієї організації у період 1941–1943 рр. мала яскраво виражений антисемітський акцент, що зближувало її зі світоглядом німецького націонал-соціалізму (особливо у 1941 р.)¹²⁹. Очевидці пригадують, що серед харківських поліцейських були агресивно налаштовані антисеміти – українці з Галичини¹³⁰. На думку автора, тут йде мова саме про членів ОУН. На засіданнях членів «похідних груп» ОУН з місцевими прихильниками «нового порядку» у листопаді 1941 р., на яких обговорювали питання створення допоміжної поліції, самоврядування та газети, недвозначно лунали заклики «усувати жидів»¹³¹.

Ідеологія НТС-НП також мала в роки війни чіткий антисемітський характер¹³². Непрямі факти свідчать про те, що членам НТС-НП вдалося проникнути до структур поліції Харкова, у період, коли нацисти почали свої репресії проти ОУН(м). Багато харківських поліцаїв мали русофільські інтенції¹³³.

¹²⁹ *Сарунюк М.* Foes of our rebirth: Ukrainian nationalist discussions about Jews, 1929–1947 // *Nationalities Papers*. – 2011. – Vol. 39. – No. 3 (May). – P. 315–352.

¹³⁰ *Усык М.* Указ. соч. – С. 8.

¹³¹ *Любченко А.* Зазнач. праця. – С. 48.

¹³² Схема НТС (1942) // <http://ntsrs.ru/docs/sch1942/index.htm>

¹³³ *Дражевська Л., Соловей О.* Харків в роки німецької окупації 1941–1943. – Нью-Йорк, 1985. – С. 24.

Не можна стверджувати, що всі «ідеологічні активісти» були затятими та радикальними антисемітами. Але та їх частина, котра поділяла антисемітський світогляд, мала спільні з нацистами цілі та активно сприяла «очищенню» місць свого проживання від євреїв. Некоректно однозначно думати, що участь цієї групи поліцейських в антиєврейських акціях була самоціллю. Головні свої завдання вони бачили у знищенні радянського ладу, створенні моноетнічного українського геополітичного простору та водночас – збереженні лояльності до нацистської Німеччини. Вбивства євреїв були для ідеологічних активістів тільки частиною політичної та мілітарної боротьби проти радянського режиму.

Де шукати коріння такої жорстокості та бруталності щодо безборонних жінок, старих та дітей з боку «політичних активістів»? Автор дослідження схиляється до думки, що причиною жорстокості українських поліцейських з цієї групи, котрі були родом із радянської України у кордонах 1939 р., був досвід передвоєнного життя – кровопролиття Громадянської війни, колективізація та голод 1932–1933 рр. На емісарів ОУН, котрі прибували на Східну Україну, щоби будувати структури допоміжної поліції, вплинули репресії та «пацифікації» у Другій Речі Посполитій у період між двома світовими війнами. Досвід «Української Національної Революції» у Західній Україні влітку 1941 р. дав частині оунівців можливість стати учасниками та свідками насилля щодо місцевих євреїв у цьому регіоні. Українські інтегральні націоналісти розуміли, що радянсько-німецька війна може стати можливістю, з одного боку, встановити (повністю або частково) свою владу на окупованій нацистами та їхніми союзниками території УРСР, а з іншого – експлуатуючи кліше «жидо-більшовизму», провести швидку етнічну чистку одного з «ворожих» до української нації (відповідно до оунівської ідеології) народів – євреїв. Переживаючи такі події, «політичні активісти» байдуже ставилися до загальнолюдських цінностей та цінності людського життя зокрема.

На теренах радянської України у кордонах 1939 р. (в тому числі на території зони воєнного командування) при вступі німецьких військ у 1941 р. погроми та фізичне насилля над євреями мали місце у деяких

населених пунктах¹³⁴. Але, на відміну від земель Галичини, котрі до початку Другої світової війни були частиною Польщі, ці акції не мали великих масштабів¹³⁵. Це можна пояснити тривалішою радянизацією та, відповідно, малою кількістю місцевих «ідеологічних активістів», порівняно із західними регіонами України у 1941 р.

Інші дві групи поліцейських, що їх виділяє А. Прусін, – «ініціативні конформісти» та «звичайні виконавці». Ці групи найбільші за якісними та кількісними показниками. На відміну від «політико-ідеологічних активістів», вони не мали чіткого політичного або ідеологічного світогляду. «Ініціативні конформісти» у довоєнний період обіймали середні та нижчі посади в держапараті, армії, міліції, партії та комсомолі. Автор погоджується з А. Прусіним у тому, що ці люди були продуктом радянської епохи 1930-х років, коли необхідним елементом суспільного життя було відвідування відрежисованих політичних мітингів із проголошенням примітивних гасел, улесливість перед начальством, прояв «дієвої ініціативи» в усіх сферах суспільного життя та інше. Прикладом такого «ініціативного конформізму» може слугувати ситуація у харківській поліції наприкінці 1941 р. Радянська розвідка в своєму донесенні від 6 січня 1942 р. повідомляла, що в лавах української поліції у Харкові служить багато колишніх співробітників радянської міліції¹³⁶.

¹³⁴ Такі акції пройшли, наприклад, у Києві (див.: *Melnyk A. Stalinist Justice as Site of Memory: Anti-Jewish Violence in Kyiv's Podil District in September 1941 through the Prism of Soviet Investigative Documents. Seventh Annual Danyliw Research Seminar in Contemporary Ukrainian Studies. Chair of Ukrainian Studies. University of Ottawa (Canada), 20–22 October 2011*), Харкові (див.: *Нацистская оккупация и Холокост в Харькове. Воспоминания Киры Солонинкиной (вступление, публикация и примечания Юрия Радченко)* // *Голокост і сучасність*. – 2010. – № 1. – С. 64–74), Краснограді (див.: *Радченко Ю. «Ми випустили в них всі патрони...»: колаборація та Голокост у Краснограді Харківської області (жовтень 1941 – червень 1942 рр.)* // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць*. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – Вип. 13. – С. 172–181).

¹³⁵ Про ситуацію в Західній Україні див.: *Struve K. Rites of Violence? The Pogroms of Summer 1941* // *Polin. Studies in Polish Jewry*. – 2012. – Vol. 24. – P. 257–274; *Himka J.-P. The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd* // *Canadian Slavonic Papers*. – 2011. – Vol. LIII, Nos. 2–3–4 (June–September–December). – P. 209–243.

¹³⁶ ДАХО, ф. 1, оп. 9, спр. 118, арк. 50.

«Звичайні виконавці» являли собою найменш просунуту та соціально мобільну частину довоєнного радянського суспільства, що перебувала внизу соціальної ієрархії. В основному це були колгоспники, робітники та люди без професій, що закінчили лише 4–6 класів загальноосвітньої школи. Довід голоду 1932–1933 рр. сприяв закріпленню в уяві «звичайних виконавців» (особливо селян) різко негативного образу радянської влади. З приходом німецьких окупантів перед цією групою постала на весь зріст загроза нового голоду. Можливість отримати в поліції оплату була сильною мотивацією йти туди служити. В умовах розрухи та голоду зарплата поліцейського могла стати доброю матеріальною підтримкою¹³⁷. Крім того, поліцейські могли грабувати майно вбитих євреїв. Показовим тут є приклад харківського поліцейського С. Локтева. Він походив із селянської родини, у 1920-ті роки перебрався до Харкова, де займався, як зазначено у його судово-слідчій справі, «спекуляцією». За ці дії був засуджений радянськими судовими органами на 7 років позбавлення волі. Вступаючи на роботу до поліції у 1941 р., Локтев повідомив, що сидів за політичною статтею, а не карною. Цей поліцейський був неодноразово помічений у пограбуванні убитих ним (і не тільки) євреїв¹³⁸.

Часто однією з мотивацій служити в поліції було бажання уникнути долі остарбайтера, тобто вивезення на роботи до Німеччини (особливо з весни 1942 р., коли стало відомо про важкі умови праці у Третьому райху). Перед військовополоненими також стояла страшна альтернатива: стати колаборантом або померти жакливою смертю від голоду та хвороб. І багато в'язнів шталагів, бачачи та відчуючи на собі терор німецьких охоронців та табірної поліції, вступали до колаборантських мілітарних структур. Прикладом такого типу особи може слугувати постать О. Посевіна, командира харківського батальйону СД. Аналізуючи матеріали його архівної судово-слідчої справи, важко однозначно відповісти на запитання: він був патологічним садистом чи просто сумирно, послідовно та методично виконував страшні накази нацистів? Під час судового процесу проти нього Посевін мотивував

¹³⁷ Шевельов Ю. (*Юрій Шерех*) Я – мене – мені (і довкруги). – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1: В Україні. – С. 302.

¹³⁸ АХОУСБУ, спр. 30508, арк. 28–28 зв.

свою участь у вбивствах страхом самому бути розстріляним за невиконання наказів німців (у батальйоні був випадок, коли перед особовим складом повісили поліцейського за розголошення таємниці про розстріли в'язнів¹³⁹), адже йому самому «дуже хотілося жити»¹⁴⁰. Крім того, під час слідства Посевін говорив, що, стріляючи в людей у лісопарку «Сокольники», він намагався «полегшити їхні страждання»¹⁴¹. За його словами, він переважно добивав пораних, які перебували у безнадійному становищі. На наш погляд, командир харківського батальйону СД добровільно став об'єктом нацистської політики щодо більшості колаборантів. Метою цією політики було якомога глибше залучення людей, які співробітничали з німцями, до злочинів окупаційного режиму, а також компрометація нацистських «помічників» в очах їхніх співгромадян. Гітлер з цього приводу казав у лютому 1942 р.: «Якщо ми цього доб'ємося, тоді отримаємо людей, котрі так відчутно згрішили, що вони підуть з нами у вогонь та воду»¹⁴². Як уже зазначено вище, Посевін безпосередньо брав участь у розстрілах під час уже першої акції у лісопарку в серпні 1942 р.¹⁴³ Люди такого типу, вчинивши один злочин, уже не могли зупинитися.

Часто у 1943 р., коли вже було зрозуміло, що нацистська Німеччина програє війну, частина «ініціативних конформістів» та «звичайних виконавців» робили чергову мімікрію, переходячи на бік радянської влади. Іноді, приховавши своє минуле під час нацистської окупації, цим людям вдавалося зробити гарну кар'єру у післявоєнний період. Наприклад, О. Посевін у серпні 1943 р., коли почався наступ Червоної армії на Харків, утік до Дніпропетровська, а за дуже короткий час переселився до рідного Токмака. У вересні 1943 р. його мобілізували до лав РСЧА. На військовій службі колишній командир харківського батальйону СД перебував до червня 1946 р. Під час та після війни Посевін отримав низку радянських нагород: медалі «За відвагу», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній

¹³⁹ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 44.

¹⁴⁰ Там само, арк. 81.

¹⁴¹ Там само, арк. 58.

¹⁴² Цит. за: *Гілязов И.* Легион «Идель-Урал». – М., 2009. – С. 12.

¹⁴³ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 16.

війні 1941–1945 рр.», «Ветеран праці», ювілейні медалі «20 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «30 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «50 років Збройних Сил СРСР», знак «25 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Посевін навіть зміг стати депутатом обласної ради та членом КПРС¹⁴⁴.

Для «звичайних виконавців» служба у поліції була можливістю піднятися вище соціальними сходами нового суспільства окупаційного типу. Можливо, це допомагало їм досягнути таких висот, про які вони мріяли та не змогли влітати у реальність у передвоєнні роки. Служба у поліції була для цієї категорії поліцейських «чорною роботою», що вносила в їхнє життя елемент соціальної захищеності. В умовах нацистської окупації у частини поліцейських з'явилося почуття повної безкарності щодо євреїв – групи, котра була поставлена окупаційною владою поза законом. Важливим чинником було те, що багато поліцейських у 1941–1942 рр. вірили у міф «непереможності» нацистської Німеччини.

ВИСНОВКИ

Війна проти Радянського Союзу, яку вела нацистська Німеччина з 22 червня 1941 р., позначилася бруталізацією, постійним та якісним посиленням терору, головною жертвою якого стало єврейське населення. У Харкові структурами окупаційного апарату, які активно брали участь у вбивствах євреїв, стали органи таємної польової поліції (ГФП), поліції безпеки та СД, а також місцева допоміжна поліція. Діяльність цих трьох органів у місті активно перепліталася. Велику роль у створенні місцевої допоміжної української поліції відіграв мельниківський відлам ОУН, активісти якого протягом перших 2–3 місяців окупації могли легально та відкрито діяти у Харкові. Значна частина «місцевого» персоналу (українці, росіяни, фольксдойчі), який вербували, головним чином, із радянських військовополонених, служила по черзі у трьох структурах – допоміжній поліції, ГФП та органах поліції безпеки й СД. Співробітники допоміжної поліції Харкова брали участь у вбивствах, арештах та відправці євреїв до штабу 560-ї групи ГФП. Поліцейські також грабували майно замордованих ними євреїв. У грудні 1941 р.

¹⁴⁴ АЗОУСБУ, спр. 20368, т. 42, арк. 117–118.

частина харківської допоміжної поліції увійшла до 560-ї групи ГФП у вигляді спеціальної «української групи».

У цьому підрозділі 52% були колишніми радянськими військово-полоненими, яких німці звільнили зі шталагів, 48% співробітників – цивільними особами, що пішли на службу добровільно. Своєю чергою, серед співробітників харківської поліції безпеки та СД 71% становили також місцеві кадри, головним чином вихідці зі Східної та Центральної України. Велика кількість персоналу місцевого походження у складі як ГФП, так і СД у Харкові підтверджує тезу Д. Поля, що на кожного поліцейського служби безпеки на Сході «припадало як мінімум 10 ненімців»¹⁴⁵. На цьому етапі дослідження важко створити повноцінний соціальний портрет місцевих виконавців Голокосту у Харкові. Наявні джерела свідчать, що серед місцевих учасників антиєврейських акцій переважали саме уродженці східноукраїнських міст (в основному харків'яни). Ці люди були вихідцями з робітничих та бідних селянських родин та мали здебільшого середню або навіть тільки початкову освіту.

ГФП у Харкові брала активну участь в арештах та вбивствах євреїв, які вижили після акції знищення у грудні 1941 – січні 1942 рр. Але найбільша провина за вбивства харківських євреїв лежить на органах поліції безпеки та СД. Вони вишукували та арештовували уцілілих євреїв. Офіцери СД разом з «місцевими» поліцейськими з харківського батальйону СД розстрілювали заарештованих євреїв у дворі в'язниці на вулиці Раднаркомівській, 7, на території лісопарку «Сокольники» та села Подворки Харківської області. Дослідження доводять, що ключову роль у знищенні уцілілих харківських євреїв відіграли місцеві службовці з ГФП, поліції безпеки та СД, які заповзято й послідовно виявляли та вбивали всіх євреїв, не страчених зондеркомандою 4а та 314-м поліцейським батальйоном. Звісно, без допомоги місцевих колаборантів із допоміжної поліції, ГФП та СД німцям не вдалось би виявити та вбити таку кількість євреїв, які намагалися уникнути трагічної долі мешканців харківського гетто. Аналіз харківських подій свідчить, що, на відміну від роботи відповідних служб на території райхскомісаріату Україна, місцеві чиновники ГФП та СД мали координувати свої дії між собою та

¹⁴⁵ Поль Д. Властители и поработанные. Немецкая оккупация и общества Европы // Зюсс Д., Зюсс В. Третий рейх. Расцвет и крах империи. – Х., 2009. – С. 283.

воєнною адміністрацією. Наразі важко прослідкувати відносини нацистських бюрократів у Харкові з їхніми начальниками у Берліні. Наявна картина схиляє автора до думки, що найчастіше берлінські чиновники давали загальні інструкції щодо знищення євреїв своїм підлеглим у Харкові. Відповідно, харківські співробітники ГФП та поліції безпеки та СД мали широку ініціативу у питанні арештів та вбивств всіх реальних та уявних ворогів «нового порядку» (в тому числі євреїв). На території райхскомісаріату під час «другої хвилі» Голокосту йшла свого роду боротьба двох бюрократій – між органами генерал-комісарів і поліцією безпеки та СД. Органи райхсфюрера СС часто без будь-якого узгодження з генерал-комісарами знищували євреїв – корисних робітників для структур райхскомісаріату. Звісно, «намісники» Коха не були моралістами, але від таких дій із боку СС були не в захваті. Подеколи генерал-комісари не витримували тиску Гімлера та йшли зі своїх посад¹⁴⁶. На території зони воєнного командування, куди входив Харків, не було організовано структури генерал-комісаріатів. Таким чином, поліція безпеки та СД не мали тут, так би мовити, конкурента, який висував свій альтернативний план локального «остаточного розв'язання». У Харкові із середини 1942 р. місцевим центром, який відповідав за знищення євреїв, стали органи поліції безпеки та СД.

Симбіоз нацистських бюрократів та кадрів, завербованих із місцевого неєврейського населення, зробив свою справу – загалом органи ГФП, поліції безпеки та СД разом із локальною допоміжною поліцією вбили майже тисячу євреїв, що становило близько 10% від загальної кількості жертв Голокосту в Харкові. Жертвами ГФП і поліції безпеки та СД стали понад 4 тисяч харків'ян українського та російського походження – головним чином цивільні громадяни.

У період нацистської окупації більшість місцевого неєврейського населення намагалася просто вижити. Невелика частина приєднувалася до Руху Опору, змагаючись зі зброєю в руках проти окупантів та колаборантів. Інша невелика частина суспільства йшла на співробітництво з нацистами – в тому числі вступаючи на службу до допоміжної поліції, ГФП, поліції безпеки та СД. Як показує дослідження, остання група

¹⁴⁶ *Лауер В.* Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. – К., 2010. – С. 155–157.

була неоднорідною. Місцеві співробітники таємної польової поліції, СД та допоміжної поліції, які вбивали євреїв відповідно до своїх політичних переконань, становили меншість. Абсолютна більшість співробітників цих структур, котрі брали участь у геноциді євреїв, – це «звичайні виконавці» та «ініціативні конформісти». Таких людей виховала радянська влада у передвоєнні роки. Для них служба у ГФП, СД та допоміжній поліції стала можливістю отримати певні привілеї та кар'єрний ріст у суворі та голодні (особливо у містах) роки німецької окупації. Вони не діставали задоволення від убивства євреїв. Для них це була «брудна робота», яка приносила стабільний дохід.

ПОДЯКА

Цей текст є розширеним та доповненим варіантом статті: *Радченко Ю.* Знищення харківських євреїв органами ГФП та СД в роки Другої світової війни // *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Вип. 42. – Харків, 2010. – С. 134–144.

Я вдячний анонімним рецензентам часопису «Голокост і сучасність» за цінні поради та зауваження. Ознайомлення з літературою та джерелами для підготовки тексту стало можливим завдяки допомозі Українського центру вивчення історії Голокосту та Programme of Fellowship under the Polish National Commission for UNESCO, 2011 (стажування при Музеї історії польських євреїв, Варшава, Республіка Польща). Дослідження було проведено за підтримки Saul Kagan Claims Conference Fellowship for Advanced Shoa Studies та Rothschild Foundation (Europe), Small Grant for Research Purposes Programme, грант № 098/10. Окрема подяка співробітниці архіву Харківського обласного управління Служби безпеки України У. Герасимовій, к. ф. н. О. Круглову, викладачеві єврейської історії, культури та традиції харківського відділення «Сохнут» М. Сталінській та бібліотекарю Меморіального музею Голокосту у США (United States Holocaust Memorial Museum) В. Слатту (V. Slatt) за консультації та допомогу в пошуку джерел.